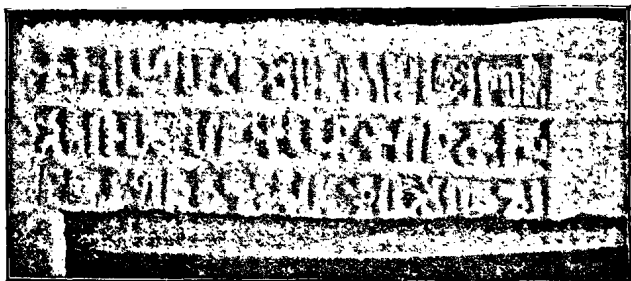

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐՏԱՌՈՒԹԻՒՆ ՄԻ

ԺԲ ԳԱՐՈՒՅ՝

ԱՅՍ քարի վրայ քանդակուած արձանագիրը՝ գտնուած է քրիստոնէութեան հին տաճարի մի աւերակաց մէջ, Մայկոպի¹ շրջանին՝ Սպիտակաշուք (Բելոռէչինսկիյ) կայարանին մօտ, և այժմ կը պահուի Տփղիսու Կովկասեան թանգարանին մէջ։ — Ընթերցուած Հայ բնագիրն այսչափ կարդացուի.

ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԶԵՌԱՄԲ ԳԱՐԳՈՐԾԻՍ
Մ...ՐՊԷԻՆ. ՀԱՅՈՑ...ՈՒՆ

Սոյն արձանագրէս կը տեսնուի՝ թէ հարաւային Ռուսիոյ մէջ՝ Հայ գաղթականներ՝ ԺԲՐ՝ դարուն երկրորդ կիսուն եւս կը գտնուէին. արդ կը խորհրուի թէ որ ճամբով անոնք կրցան մինչեւ հօս հասնիլ։ Այնոնք չէին կրնար հիւսիս—արեւելքէն գալ՝ անցնելով Կովկասեան շղթայի վրայէն, զի Եղեռնացի

* Հաստուածս գրած է ռուս լեզուաւ Պր. Քուշուք Յովհաննիսեան Մոսկվ. կայսր. հնիսօս. ընկերութեան անդամն, վերոյեղեալ արձանագրի գիւտի առթիւ, զոր թարգմանեմք մասամբ։

1. Կուպան գաւառի եօթն աւաններէն մին է։

Մատթէոս և Ստեփանոս Սիւնցի պատմագրացմէ արդէն գիտեմք, որ այն ժամանակ Հայերն՝ նոյն ուղղութեամբ յառաջ գալով՝ Վրաստանէն անդին չէին անցներ: Իսկ ԺԲԴ դարու սկիզբն՝ երբ Վրաց Դաւիթ Բ. Նորոգիչ թագաւորն Սեբեդեան թուրքաց ձեռքէն Անին առաւ և յետոյ 1124^{ին} իւր իշխանութեան ներքոյ նուաճեց բովանդակ Բագրատունեաց տէրութիւնը, այն ժամանակ բազմաթիւ Հայեր գիմեցին ամէն կողմանէ յաղթական թագաւորին դռուն աակ: Անոր մի քանի յաջորդաց, ինչպէս՝ Դեմետր Ա., Դաւիթ Գ., Գէորգ Գ., և մանաւանդ հուշակաւոր Թամար թագուհւոյն ժամանակ (1184—1212), Հայք Վրաստանի ամէն կողմն տարածուեցան՝ սեփականելով անոր լեզուն, բարբը ու սովորոյթը¹: Այսու ծանօթութեամբ կը սպառի՝ այն ժամանակի Վրաստանի սահմաններէն՝ Հայոց դէպ ի հիւսիս գաղթելու մասին մեր ունեցած սակաւ տեղեկութիւնն:

Իսկ յարեմուտս դերը բոլորովին այլազգ կատարուեցաւ:

Յորմէ հետէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնն տարածուեցաւ ի սկիզբն չորրորդ դարու, Հայոց և բիւզանդական Յունաց մէջ հաստատուեցան կրօնական և քաղաքական սերտ յարաբերութիւնք: և Հայ պատանդնութիւնն խումբ խումբ կը զիմէր դէպ ի Յունաց վարժարաններ, ի Կոստանդնուպոլիս, յԱթէնս, յԵդեսիա և յԱղեքսանդրիա, և դառնալով ի հայրենիս՝ իրենց հետ բերած յունական քաղաքակրթութեան առատ արդիւնքը՝ բովանդակ Հայոց աշխարհին մէջ կը տարածէին: Վաճառականութիւնն կը կատարուէր Բիւզանդիոյ և այլ դրացի քրիստոնեայ ժողովրդոց հետ, ինչպէս՝ Վիրք, Աղուանք, և այլն: Այնուհետեւ Հայոց դրակից՝ մերթ և ազգակից Պարսկաստանը, ուր այն ժամանակ կը թագաւորէին հզօր Սասանեանք, գրեթէ մոռցուած էր: Ստոյգ է՝ որ այս բնդհանուր Յունաց ցուցուած ակն յայտնի մտերմութիւնն՝ ընդգէմ շահուց Պարսից, որ Յունաց նախնաձախնդիր՝ միշտ անոնց հետ մրցման մէջ էին Հայոց տանը տիրապետելու, Հայոց շատ ազիտաբեր եղաւ: Սասանեանք յամի 432 յարմար առիթ գտնելով Հայոց Արտաշէս թագաւորի և անոր անսասա նախարարաց մէջ տեղի ունեցած կլռուիները, ըստ վկայելոյ Մովսիսի Խորենացոյ, առանց շատ աշխատութեան գԱրշակունիս գահընկէց ըրին. և որպէս զի Հայոց և Պարսից մէջ վերջնական միութիւն մի հաստատուն, սկսան զինու զօրութեամբ անոնց աշխարհին մէջ Զրադաշտի վարդապետութիւնը մտցընել: Քրիստոնական կրօնից այս հալածանքը՝ յառաջ բերաւ հալածելոց մէջ կամաւոր առեւտրութիւն ամենայն պարսկային իրաց, և պատճառ եղաւ անոնց ի Բիւզանդիոն և անոր ասիական գաւառաց մէջ գաղթելու: Աստի երկու դար յետոյ՝ երբ Արաբացիք գերեցին Հայոց աշխարհը, բնակչաց դէպ ի արեւմուտս գաղթականութիւնն՝ աւելի եւս

1. Տես Հայոց պատմական մատենադարան, յէջ 313, Ե. Դիւլորիէի, Պարիս — Յիշատակագրոշրիւն Հայաստանի, հտ. Ա. յէջ 378, Ս. Մարտին, Պարիս 1819. — Պատմութիւն յիշոյ. Հայոց գաւառաց, Շոպէն, Պետերբուրգ:

գգալի եղաւ յմանդի, ինչպէս հետեւեալ օրինակներէն կը տեսնուի՝ Արաբաց լուծը խիստ ծանր եկաւ անոնց։ Յամի 704, Նախիջեւանու Կուսակալ Հէշամ արաբացին՝ Դամասկոսի Աբդ-էլ-Մէլիք (685-705) խալիֆային հրամանաւ խարեւթեամբ հայ իշխանները Նախիջեւանու եկեղեցւոյն մէջ ժողովեց, և յանկարծ դռները վրանին փակելով՝ հրամայեց եկեղեցւոյն կրակ տալ. այրուողներուն տղայք ու կանայք գերի տարուեցան ի Դամասկոս, ուր և վաղուց մեռած էր Սահակ հայրապետն¹։

Յետոյ հուլիսուոր Հարուն-էլ Հոշիդի ժամանակ (786-809), Հայք տարուեալ տարի Արաբաց հարկ կու տային, 13000 դիւրգեմ², 200 շորի, 30 արկղ շաքար և 20 թանկագին գորգ³.....:

Այդ այս ժամանակներս Հայոց վրայ եկած հալածանք և բռնութիւնք ստիպեցին զանոնք ակամայ հետեւել այն ճամբուն, որ հասուց մինչև իրենց ներկայ գաղթականութեան տեղը։ Գաղթականաց մի մասն զիմելով դէպ յարեմուտս՝ հաստատուեցան Տարոսի լեռանց վրայ, և անտի իջնելով և յառաջելով դէպ ի Միջերկրական ծովուն հիւսիսային ափունքը, ոմանք ալ չուելով ի բիւզանդիոն՝ ցրուեցան այլ և այլ գաւառաց մէջ։

Արեւելեան կայսրութեան քաղաքական կենաց մէջ Հայք փայլուն դեր մը խաղացին, երբեմն կարևոր տեղերն իսկ գրաւելով, զի լեզէոնաց մէջ ամբողջ հայ գունդեր այլ կը գտնուէին։

Լեւոն սարկաւապն կը պատմէ՝ թէ երբ Նիկեփոր ֆոկանս պաշարեց զԿերտէ կղզի (960ին) հուսկեցաւ այն գունդերուն ալուրթիւնը⁴։

Դարձեալ հոն Հայոց քաղմաթիւ լինելը կը տեսնուի թէոփանէսի, Կեղրենոսի և այլ բիւզանդական պատմաց գրութիւններէն։ Ի վերջ տասներորդ դարու (988), Վասիլ Բ. կայսեր (օրդի Բ. Ռոմանոսի) ժամանակ՝ իրեն հպատակ Հայոց մասն մի գաղթեցուց ի Մակեդոնիա, որպէս զի անցմով ամրանայ ընդդէմ Բուլղարաց՝ (որ անգաղար կ'աուպատակէին իւր տէրութեան հիւսիսային սահմանները)։ անոնք ապստամբելով Եպսրէն՝ Բուլղարաց կողմն անցան և բնակութիւն հաստատեցին⁵։ Այդ գաղթականներն Բալկանեան թերակղզին ընկնելով այլ և այլ քաղաքական յեղափոխութեանց տակ զիւրաւ կըրնային անցնիլ Դունայի վրայէն, և զիմելով դէպ հիւսիս և հիւսիս արեւելք, հասնիլ մինչև միջնադարեան Ռուսիոյ հարաւային սահմաններն, Ղրիմու և Կուպանի գաւառները, զոր կը հաւաստէ նաև այս մեր գտած արձանագիրն։ Մեր ենթադրութիւնը աւելի ևս հիմնական կը թուի,

1. Պատմ. Հայոց՝ Հ. Մ. Չամչեանի, Յովհ. Կաթողիկոսի և Ստեփ. Տարոնեցւոյ, և այլն։

2. Տեսակ մի ազնիւ ծառ է ուսկից արկղ շինելու փայտ կը պատրաստեն։

3. Զայս ծանուցող պատմիչն է Արաբացի Մուհամմէտ պէն Ալի պէն Թապաթայան։

4. Լեւոն Սարկաւազ քրդմ. ի տոս. Դ. Պոպով. Պետրոքոք 1820։

5. Լըբոյ, Պատմ. արեւել. կայսր. հտ. ԺԴ. և Ստեփ. Տարոն. գիրք Բ. զլուի ի։

տեսնելով այն բազմաթիւ Հայ եկեղեցեաց տերակները որք ցարդ յիշեալ տեղեաց մէջ կան¹ :

Աւելորդ չեմ համարիր ըսել, որ անոնց Քալկանեան Թերակղզին զաղ-
թած լինելու աւանդութիւնը՝ կենդանի մնացած է ի յիշատակս անոնց վեր-
ջին սերնդոց, այսինքն է՝ տաղիւն զաղթականաց ի Ռուսիա, Քերսոնի և
Բեսարաբիոյ գաւառաց բնակիչ Հայոց մէջ. օրինակի համար Քերսոնի գաւառի՝
Տերասպոլեան շրջանի՝ Գրիգորուպոլիս քաղքին երեք բաժինքն՝ Թուրքարէն
կ'անուանին, Քառաշան-մահալէսի, Խամայիլ-մահալէսի, և Քիլի-մահա-
լէսի, որ կը ցուցընէ անոնց՝ բաց ի յայլ տեղեաց՝ Քառաշանէ, յիսմայելէ
և ի Քիլիոյ զաղթելն :

1. Տես Բազմաշէպ, Քաղթականութիւն ի Կաֆա, գրեալ ի վաղաթառամ
2. Քերսովբէ վէ Քուշներեան : Հատ Խթ. 1891. Դ. 1892. — նոյնպէս և Բրուն՝
ի գրութեան իւր :

